

Araştırma Makalesi / Research Paper

TAYGA AVCILARI, BALIKÇILARI VE TOPLAYICILARININ DESTANLARINDA SÜT-BEYAZ ATLAR

Dmitri Anatoliyeviç FUNK
Çeviren: Atilla BAĞCI*

Öz

Yazara göre, Sibirya kültürünün, bu kültürün araştırmacılarına sunduğu çok sayıda gizemlerin en ilginçlerinden bir tanesi, altın saraylarda yaşayan, sayısız hayvan sürülerine ve çok fazla insana sahip olan bozkır savaşçılarıyla ilgili olarak anlattıkları muazzam destanları, tayga avcıları, balıkçıları ve bitki toplayıcılarının oluşturma şeklidir.

Saha çalışmaları ve tayga Şor halkının düzinelerce destanlarının analizi temelinde, yazar, atların renklerinin sınıflandırılmasının yollarını tarif etmektedir. Şor dilinde atların tüy renginin belirlenmesine hizmet eden kelimelerin Baçat Teleütleri ve bozkırda yaşayan göçebe oymaklarında atların tüy rengini belirleyen kelimeler ile benzer olduklarını tespit etmektedir.

Destani ve etnoğrafik dünya görüşünün kıyaslandığı ve bu iki dünya görüşünün arasında var olan çelişkilere bakıldığında yazar, Şor dilinin atçılık ve hayvancılık terminolojisinin araştırılmasına önem vermekte, destanların gerçekliği ve bu destanların yazıya geçirildikleri etnoğrafik dönem arasındaki bin yıllık zaman aralığını vurgulamaktadır.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 10.09.2018

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 07.02.2020

Makalenin Künyesi: Funk, D. A. (2020). "Tayga Avcıları, Balıkçıları ve Toplayıcılarının Destanlarında Süt-Beyaz Atlar" (Çev. A. Bağcı). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 49, 223-236.

DOI: 10.24155/tdk.2020.136

Dmitri Anatoliyeviç Funk'un bu makalesi "Moločno-Belie Koni v Skazaniyah Tayojnih Ohotnikov, Ribolovov i Sobirately" // EO (Etnograficeskoe Obozrenie), 2003, No: 3, sayfa 53-60 orijinal adıyla yayımlanmıştır.

* Dr., Halk Bilimci-Araştırmacı, atilla_bagci@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8702-531X

Anahtar sözcükler: Destan, kahraman, atların renkleri, Türk, Şor, Teleüt, Sibirya, Altay.

Milk-White Horses in the Epics of Taiga Hunters, Fishermen and Gatherers

Abstract

One of the most interesting of the numerous riddles that Siberian native cultures present for researchers is according to the author, the way in which Taiga hunters, fisherman and wild plant gatherers created their magnificent epics, describing warriors of the steppe, who lived in golden palaces and owned great numbers of people and countless herds of sheep and cattle.

On the basis of field data and analysis of dozens of epic narratives of the Taiga Shor people, the author describes the types of horses, coats and their lay classifications. He finds that the Shor language provides as many terms for horse coat color designation as the Teleuts of Bachat and other descendants of the steppe nomadic cattle herders might give.

Pondering upon the considerable contradictions between the epic and ethnographic worldviews, the author highlights the importance of the Shor horse breeding and cattle raising terminology research, underscoring a thousand year gap between the epic reality and the ethnographic period when these epic narratives were put down in writing.

Keywords: Epic, hero, colors of horses, Turk, Shor, Teleut, Siberia, Altay.

*Çocuğu sütle besleme,
süt tayga insanının yiyeceği mi ki?
(Şor bilgeliği)*

Sibirya halklarının kültürleri, onları araştıran araştırmacılarına sundukları pek çok bilmecelerden bana göre en ilginç olanlarından biri kahramanlık destanları meselesidir: XX. yüzyılın başlarına dek Sayan-Altay Türklerinin çok sayıdaki etnik gruplarını oluşturan tayga avcı, balıkçı ve yabani meyve toplayıcıları, sayısız hayvan sürülerine ve kendilerine itaat etmiş pek çok halka sahip, altın saraylarda yaşayan bozkır savaşçılarıyla ilgili böylesine muhteşem kahramanlık destanlarına nasıl sahip oldular (ya da yaratabildiler)? Bilmece veya daha doğru bir ifadeyle problem o kadar karmaşık ki araştırmacılar - destan uzmanları ancak onun etrafından dolaşmaktadırlar (Çudoyakov 1995; 1998).

Evcil hayvanların adlarıyla ilgili özenle işlenmiş bir sistemin oluşturulması, her şeyden önce atların cinsi ve yaşı, onların tüylerinin renk özellikleri, bu hayvanın Sayan-Altay halklarının hayvancılık kültüründe

ne kadar önemli ve özel bir anlama sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Ben bu yazıda Şor kahramanlık destanlarında atların renklerini karşılayan terimlerin nasıl kullanıldıklarına dikkat çekmek istiyorum. Şor destancıları özellikle hangi terimleri kullanmaktadırlar? Bu terimler hangi anlamlara sahiptirler? Ve böylesine detaylı çalışılan bu terminoloji, acaba sonunda tayga avcı, balıkçı ve bitki toplayıcıların kültürlerinin mutlak sanları sayılabilir mi?

Türk-Moğol dünyası kültürlerinde renk terminolojisi hem dilbilimciler hem de etnograf-Türkologlar tarafından defalarca analiz edilmiştir. Etnografik çalışmalarda¹ bir kural olarak hayvancı-göçebelerin kültüründe at ile ilişkili olan özel terimlerin bolluğuna ya da “göçebelik, hayvancılık” çizgilerinin göçebe yaşam tarzı hakkında geleneksel tasavvurların kayda geçirilmediği ilk etnografik araştırmalar döneminde, diğer bazı kültürlerde de olduğunu göstermek için dikkat çekilmektedir. Son durum genellikle hayvancılık kültürüne sahip halkların etkisiyle, “sınır” konumları (tayga-step) ve etnik bağlantılarıyla açıklanmaktadır.² Ancak resim daha karmaşık görünmektedir, zira bu problem çok eski geçmişte olmayan değişik kültür temsilcileriyle olan doğrudan bağlantılarla açıklanamamaktadır.

Dil bilimcilerin çalışmaları esnasında Türk halklarının dillerinde renk gösterimi geniş ölçekte etnografik olduğu kadar dil bilimsel materyallerde de incelenmektedirler, ben özel bir eğilimle kültürde atın rolü ve onun tüy renklerinin spesifik anlamları analizinde Gerhard Döerfer’in yakın zamanda çıkan “*Türkische Farbbezeichnungen und Pferdezzucht*” adlı makalesine vurgu yapmak isterdim.

Araştırmacının doğru olarak vurguladığı gibi Türk ve Moğollarda insandan hemen sonra atın geldiği bir hiyerarşi nizamı vardır (Döerfer 1995).

- 1 At yetiştiriciliği ve atçılık, aynı şekilde atların renklerinin tespit edilmesi konularından, özellikle bahsedilen Sayan-Altay halkları hakkındaki etnografik çalışmalardan şunları zikretmek mümkün:
 - Tuvalar hakkında: L.P.Potapov. “*Oçerki Narodnogo Bita Tuvintsev*”, Leningrad, 1969;
 - Hakaslar hakkında: V.Ya.Butanayev. “*Traditsionnye Sposobi Vedeniya Skotovodçestva u Hakasov*” // *Voprosi Etnografii Hakasii*. Abakan, 1981, 69;
 - Sibirya Tatarları hakkında: F.T.Valeyev “*Nomenklatura Domaşnih Jivotnih u Tarskih Tatar*” // *Etnogenez i Etničeskaya İstoriya Turskih Narodov Yujnoy Sibiri i Sopredelnih Territorii*” Omsk, 1983, 25-30;
 - Kumandılar hakkında: F.A.Satlayev “*K Voprosi Proishojdeniya Severnih Altaytsev (Kumandintsev)*” // *Etničeskaya İstoriya Turskih Narodov Sibiri i Sopredelnih Territorii*. Omsk, 1984, 27;
 - Teleütler hakkında: D.A.Funk. “*Bačatskiye Teleuti v XVIII – Pervoy četverti XX Veka: İstoriko-Etnograficeskoye İssledovaniye*” // *Materiali k ser. Narodı i Kulturi*, vıp. XVII. – Teleuti. Kn. 2, Moskova, 1993, 266-267;
 - Çelkanlar hakkında yine aynı araştırmacının 1990 yılı Ağustos ayında Çelkanlara yapmış olduğu etnografik seyahat notlarından. // “*Problemi Etničeskoj İstorii i Kulturi Turko-Mongolskih Narodov Yujnoy Sibiri i Sopredelnih Territorii*.” Baskı 2, Moskova, 1996, 242-265.
 - “Kültür ve renk” konusunu temel yönlerle ayrıntılı olarak inceleme hakkında bilgi edinmek mümkündür: L.V.Samarina. “*Traditsionnaya Etničeskaya Kultura i Tsvet (Osnovnie Napravleniya i Problemi Zarubejnih İssledovaniya)*” // EO. 1992. No.2, s. 147-156.
- 2 Bu nokta ünlü Altay araştırmacısı L.P.Potapov’un eserlerinde öngörülen Sayan-Altay’ın dağlık-tayga nüfusunun farklı etnik gruplarının kültürlerinde muhafaza olmuş olan “hayvan yetiştiriciliği” elementlerinin açıklanması yöntemlerine göre çok net şekilde görülmektedir. bk., örneğin onun “*Etničeskiy Sostav i Proishojdeniya Altaytsev*” Leningrad, 1969.

G. Döerfer renkleri karşılayan 39 tane Türkçe terimi açıklamıştır ki onların 35 tanesi, onun verilerine göre atın rengiyle ilgili olarak değişebilmektedirler. Bütün linguistik materyaller yazar tarafından 3 grupta toplanmıştır: “Genel renk gösterimi” (15 terim), “at ve diğer hayvan renkleri” (12), “atların özel renkleri” (10); her terim için, eski Türkçe, Anadolu (Türkiye) Türkçesi, Moğolca, Mançurca ve Arap dillerindeki paralelleri (varlığı) ortaya konulmuştur. Bu çalışma tarafımdan alınan materyallerin işlenmesi merhalesinde fevkalade önemlidir.

Tarafımızdan incelenen bu konuyla direkt bağlantısı olan erken dönem linguistik eserlerden M. A. Şerbak ve İ. Tsirtautas’ın³ makaleleri de bu bağlamda önemlidir. Tsirtautas’ın makalesinde Türk halklarında atların çok beğenilen renk gösterimiyle doğrudan alakalı bir not mevcuttur. Daha yakın döneme ait ülkemizde yapılmış yayınlar arasında ben, N. A. Yaimova’nın Altay dilinde atların adları hakkındaki parlak leksikolojik yayınına dikkat çekmek isterim ki, yazar bu çalışmasında derlediği bütün materyalleri sınıflandırmış ve atları yaş, fizyolojik özellikleri, sahip olduğu karakterleri, gidişleri, yürüyüşleri, koşmaları ve fiziki güçlerine göre gruplandırmıştır. Bu makalede atların renkleri hakkındaki materyaller teferruatıyla ortaya konulmuştur: atların renklerinin adlarını, onların “aynı” veya “ayrı cinsten olmaları”, leke ve beneklerine, şekillerine, renginin, leke ve beneklerin vücudun hangi kısmında olduğuna göre sınıflandırılmıştır (Yaimova 2002; yazar, adı geçen çalışmanın “*Naimenovaniya Po Masti*” bölümünde yaklaşık 50 Altay Türkçesi terim sunmuştur).

Bu çalışmada öncelikle Şor destan metinleri analiz için materyal görevi görmüştür. Yaklaşık yirmi tane yayımlanmış metin,⁴ Kuntskamara’daki erişilebilen, N.P.Direnkova tarafından yapılmış bütün derlemeler ve Hakas Dil, Edebiyat ve Tarih Bilimi Enstitüsü’ndeki S. S. Torbakov’a ait materyaller, yani yaklaşık elli tane metin ve ayrıca tarafımdan 1983-2002 yılları arasında Şorlar’da derlenmiş olan en az yirmi adet destan metni analiz edilmiştir. Bu veriler ayrıca Şor destancıların kendilerinden alınmış değerlendirmelerle ikmal edilmiştir: Anılan yıllarda ben 15 tane çok iyi destancı ile görüşme şansına sahip oldum.⁵

3 -Şerbak A. M. (1961). *Nazvaniya Domaşnih i Dikih Jivotnih v Türkskih Yazıkah // İstoriçeskoye Razvitiye Leksiki Türkskih Yazıkov* Moskova.

-Tsirtautas I. L. (1965). “*Die Lieblingspferdefarben der Türken*” // Central Asiatic Journal Vol. 10.

-Tsirtautas I. L. (1961). “*Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten*”. Wiesbaden.

4 Toplam 30 tane yayımlanmış metin bilinmekte, ancak Şorca orijinali olmadan sadece Rusça çevirisi yayımlanmış destanlar bulunmaktadır. (3 tane G. N. Potanin, 6 tane A. İ. Smerdov tarafından yayımlanmış), ancak bahadırın atının rengini karşılamak için Şor Türkçesinin verildiği durumlarda bu metinlerden yararlanılmıştır.

5 Destan icracıları: T. S. Kamzıçakov, A. A. Şelbogaşev, P. V. Torbakova (üçü - Taylep), A. V. Rijkin (Ulus istasyonu), M. K. Kauçakov (Mejdureçensk şehri), D. N. Çudoimov, Y. Ye. Tannagaşev (ikisi-Miski şehri), M. Ye. Tokmağaşeva (Kazas), K. N. Bekrenev, A. P. Napazakov (ikisi-Çuvaşka köyü), P. A. Mijakov (Çuazas), V. M. Karaçakov (Toz köyü), V. A. Kiskorov (Şeregeş - şehir tipi yerleşim yeri, modern donanımlı köy), A. N. Topakov (Paruşka köyü), V. S. Açelov (Mras-su köyü).

Mukayeseli materyaller elde edilebilmesi için bölgenin diğer etnik gruplarının kahramanlık destan metinleri de gözden geçirilmiştir.

Bunun dışında, en başta Şor destanından alınmış verilerin bağlamını daha da genişletmek için başta Teleütler olmak üzere, Sayan-Altay Türk halklarının çeşitli yerli gruplarındaki saha çalışmalarında derlenmiş etnografik materyallerden de faydalanılmıştır. Etnografik bilgilerin temel kısmını Vasili Mihayloviç Şabin'den (1910 doğumlu, Telutı köyü, Oçu söyök'üne mensup,) öğrenme imkânım oldu; kendisiyle Teleüt dilindeki atların tüylerinin renk nüanslarını (ince ayrımları) konuştuğumuz uzun soluklu ve amaca uygun sohbet gerçekleştirdik. Açıklanan kelime haznesi V. Verbitskiy'in *Sözlüğü*'ndeki materyallerle kontrol edilmiş (Verbitskiy 1884) ve çoğunlukla da 1980'li ve 1990'lı yılların ilk yarısında derlediğim Teleüt folklor metinlerinden verilerle tamamlanmıştır.

Sahip olduğum etnografik materyallerde Teleüt dilinde mevcut olan ve atların renklerini karşılayan çok sayıda (en az yirmiden fazla) özel terimleri açıklayabildim. Ancak karakteristik olarak terimlerin tamamı minimum istisnayla "basit" olarak görülmekte, ilave belirtiler ve özelliklerle karmaşılaştırılmamıştır. Teleüt dilinde şu at renkleri yaygındır: "ak" (ak, beyaz), "pos" (kül-beyaz), "por" (kır, boz), "kara" (kuzguni, kara), "t'eeren" (al donlu), "ker, toro" (doru), "sar(ıg)" (kuyruk ve yelesi beyaz altın sarısı), "küren" (siyah yele ve kuyruklu parlak doru), "sur" (kula donlu), "kula, kaltar" (yanık sarı), "çoldar" (parlak yele ve kuyruklu kızıl donlu), "çoo-kır" (benekli), "ala-şakka" (alacalı benekli), "ala" (alacalı bulacalı), "ölö" (kızıl alacalı), "kök (kır), çal, kır" (demir kır), "konır" (?) (açık doru).

Mukayeseli Şor etnografik materyallerini fiilen tespit edemedim. At hakkında Şor dilinde çok sayıda farklı terimler belirtilmiştir: "aydas at" (dayanıklı at), "aldırtkan at" (iğdiş), "çortuştu at" (yorga at, yorga: biniciyi sarsmayan at yürüyüşü), "kadıg çortuştu at" (yorgada sarsıntılı at), "çügürükçü at" (doludizgin, doludizgin giden at), "at çügüdü" (at koşuşu), "at çarjı" (at koşuşu), "kadıg aastıg at" (harın at), "niikke at" (hafif koşumlu at), "aartarçan at" (ağır koşumlu at) (Funk 1999: 144, 145). Ancak atların renkleri mevzusuna gelince, benim kaynak kişilerimin hafızaları, onları oldukça düşük oranda muhafaza edebilmiştir. Hatta ihtiyarlar bile on taneden fazla terim hatırlayamamaktadırlar. Var olan sözlüklerde de onların sayıları hakkında minimum düzeyde bilgiler mevcuttur. Örneğin günümüzde yayımlanmış olan Kurpeşko-Tannagaşeva N. N. - Aponkin F. Ya.'ya ait "*Şorsko-Russkiy Slovar*"da (Şorca-Rusça Sözlük) sadece böyle tek bir terim var: *küren*, bu teriminin de at rengi ile ilgili açıklamasında "koyu kırmızı" ve "yanık" karşılıkları gösterilmiştir (Kurpeşko-Tannagaşev - Aponkin 1993). Bu sözlüğe ilave olarak, özellikle tarafımdan ifade edildiği üzere sözlükte

(atların rengi hakkında) notuyla verilen “koyu kırmızı, yanık” anlamları o dönem kelime bilgisine uygun olarak kullanılmıştır, ancak terim aslında “siyah yele ve kuyruklu parlak sarı” olarak çevrilmeli idi (Funk 1999: 152). Ben Almanya’da yayına hazırlanan, dil bilimciler A. V. Yesipova ve L. N. Arbaçakova tarafından, Şor destanlarında rastlanan kadim kelimeler hakkında hazırladıkları makaleyi görme imkânı buldum.⁶ Yazarlar çağdaş destancıların birinden derlenmiş, atların rengini karşılaması için (yedi renk için kullanılan dokuz terim) terimleri de diğer materyaller arasında yayımlamayı tasarlamaktadırlar.⁷

Derlenmiş materyaller göstermektedir ki destanlardan elde edilmiş verilerin, kaynak kişilerden alınmış bilgilerden farklı olarak atların tüy rengini tanımlamak için çoğunlukla ve daha karmaşık terimlerin yan yana kullanıldığını göstermektedir. Bu durum sadece Şor destanı için değil, bütün Sayan-Alтай Türk halklarının destanları için karakteristiktir bir durumdur.

Esasında bütün materyaller bilinçli olarak iki etnik grup - Şorlar ve Baçat Teleütlerinin kültürleriyle sınırlandırılmıştır. Bu şimdilerde ne Teleütlerin ve ne de Şorların hayvan yetiştiricisi-göçebeler olmadıklarından dolayı Teleütler kendi bünyelerinde Şor kültürüne yakın bazı yerli gruplar içinde asimile olduktan sonra Rus köylüsünün sahip olduğu ahır tarzına geçerek XVII-XVIII. yüzyıllardaki hayvancılık yapan atalarının kültürünü fiilen tamamen kaybetmişlerdir. Şorlar ise bu ahır tarzıyla tanışık olarak çok az miktarda hayvan barındırmışlardır (XX. yüzyılın başlarında Şor çiftliklerinin ancak % 20’si kadarı at ve ineğe sahipti). XVII-XIX. yüzyıl tarihi kaynaklarına göre onlar bu melekeyi tarihsel olarak daha yakın dönemde gelen Rus göçmenlerden almışlardır (Kimeyev 1989: 93, 94).

6 A. V. Yesipova’ya bu metne ulaşma imkânı sunması nedeniyle kalpten teşekkür ederim.

7 Yesipova A. V. - Arbaçakova L. N. “*Ustravşaya Leksika v Şorskih Geroičeskih Skazanijah*”, Makale “*Turkic Minority Languages In South Siberia, China And Mongolia; Turcologica. Hrsg. Von L. Johanson*” yayın için planlanmıştır. Makalede 9 adet terim verilmiştir, 3 tanesine tarafımızdan bilinen kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bunlar: 1. “kıbak kor” - “siyah yele ve kuyruklu parlak-doru – al donlu” anlamında (şöyle ki, ilk olarak bu terim esas olarak “kor” teriminin varyantıdır, terim asıl manasını (siyah yele ve kuyruklu parlak-doru) yitirmiş ve koyu rengi değil, sadece “kızıl- al donlu” anlamını karşılamaktadır; 2. “ozar” - “siyah yele ve kuyruklu, parlak” (benim bakış açımına göre burada, açık bir belirsizlik var; konunun bilinen terminoloji hakkında olması lazım “pozrat / pozırak”); 3. “turstug” - “doru” anlamındadır (bu da bana teyit gerektiriyor gibi geldi).

Teleüt ve Şorlarda Atların Rengini Karşılayan Terimler ve Onların Kadim Türkçe ve Moğolca Varyantları

Atların rengi ve tonları	Baçat Teleütleri (yazarın materyallerine göre)	Şorlar (epos verilerine göre)	Kadim Türkçe ve Moğol dillerindeki varyantları ⁸
1. Beyaz	ak at sütak at	akat	āk (Eski Türkçe)
2. Kül-beyaz	Ak pos'at Kara pos'at	Kara pos'at	boz (Eski Türkçe)
3. Gri (kül rengi, boz)	Kara por'at	pora at ak/kara/kök por'at	bora (Moğolca)
4. Kuzguni ⁹	Kara at Ay kara at Ay kara karang'at	kar'at ay kar'at	kara (Eski Türkçe ve Moğolca)
5. Kır	Kök at	-	kök (Eski Türkçe), köke (Moğolca)
6. Demir kır donlu ¹⁰	Çal at	-	çal (Eski Türkçe)
6a. Demir kır donlu	Kı rat	Kır at, kır kulun at, Ak kır(a) at (akır'at)	Kır (Eski Türkçe)
7. Benekli ¹¹	Çookır Ak çookır	Şokır at	Çakır (Eski Türkçe), çakır (Moğolca)
7a. Alacalı-benekli ¹²	Ala şakka	-	
8. parlak kuyruk ve yeleli sarımtırak ¹³	Sarıg sar'at	sar'at ak/kara/sarıg sar'at oktemeş sar'at	sarıg(Eski Türkçe) sıra (Moğolca)
8a. (parlak kuyruk ve yeleli) Sarımtırak	Ak uy at	Ak oy at Sütten arıg ak oy at Ak ko yat	oy (Eski Türkçe)
9. Kula (donlu) at ¹⁴	Sur at Ak sur at	sur'at (gök rengi) ulug - kiçig ak sarat ¹⁵	sur (Moğolca ?)
10. Al donlu	t'eeren/t'erin Kan t'erin Teñere pergen temiçi t'eeren (destan)	Kızıl çergen at Kan çergen at	yegren (Eski Türkçe) yegeren (Moğolca)

8 Çalışmadaki bilgilere dayanılarak verilmiştir: G. Döerfer. Op. Cit. 222.

9 Kara.

10 Beyaz tüyler serpiştirilmiş genellikle gri renk; aynı şekilde kara yele ve kuyruklu parlak veya parlak yele ve kuyruklu kara.

11 Koyu renk benekli parlak tüylü, ya da benekli farklı renkli.

12 Tüyler üzerinde çok yoğun beneklilik.

13 Parlak yele ve kuyruklu sarımtırak donlu.

14 Kara yele ve kuyruklu parlak-sarı.

15 (Sar) At rengi, bazı destan metinlerde rastlanır. Kesin olmayan kelime kullanımı tarafımdan V. Y. Tannagaşev'in "Altın-Tayçı" destanında ortaya çıkarılmıştır; bizzat destancının kendisi bu terimi "beyaz-kula (donlu)" olarak çevirmiştir (23.07.2002 kaydı), yani "sur" kelimesinin anlamından hareket edilmiştir.

10a. Al donlu	-	kanpozrat (pozurak) ¹⁶	-
11. Açık doru ¹⁷	Koñgır(?)	kor'at kızıl kor'at kır kor'at	-
12. Parlak kuyruk ve yeleli al donlu ¹⁸	Çoldar	Şamdar at Ak şamdar at	çabidar (Moğolca)
13. Kara yele ve kuyruklu kızıl-al donlu ¹⁹	ker'at ²⁰ Toro	ker'at kara ker'at kara tor'at kan tor ay pey Torug at	- torug (Eski Türkçe)
14. Sarı yanık doru	kulaat (Verbitskiy'e göre (Verbitskiy 1884: 149), «kara yele ve kuyruklu parlak doru» (Yaimova 2002: 226)	-	-
14a. Sarı yanık doru ²¹	kaltar	Kaltar at Ak katlar at	Katlar (Moğolca)
15. Kara yele ve kuyruklu parlak doru ²²	Küreñ	küreñ	küreng (Moğolca)
15a. Kara yele ve kuyruklu parlak doru	koñgır (Verbitskiy'e göre (Verbitskiy, 1884: 142), «kouraya»), destan: ak/kara/ kızıl kongır	kul'at ala / kara kul'at	-
16. Alaca	Ala at	Ak ala at sarıgalaat	āla (Eski Türkçe), alag (Moğolca)
17. Kızıl-alacalı	Ölō at ²³	-	-

16 İkinci varyanta “kan pozurak at” olarak ben, S. S. Torbokov'un kendi yazması “Çaş-Salgın” destanında rastladım (destan Mrass destancısı P.I. Kızıdyakov'dan alınmıştır) (bk.: S. S. Torbokov. “Çaş Salgın” // Arhiv Hakasskogo Naučno-İssledovatel'skogo İnstitutu Yazıkı, Litaratunı İ İstorii. F.571, t.59, l.19). Hakas dilinde “al donlu” at rengini 5 farklı kelime karşılamaktadır: hızıl/küren/sabdar/han/ hahsa pozırak (bk. Butanayev V.Ya. *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografičeskiy Slovar*. Abakan, 1999, s.91). Şorca ile şu durumda örtüşmektedir: *kan pozrat / kan pozurak at* (Şorca) – *han pozırak at* (Hakasça).

17 Parlak kestane (açık kahve), sarıya çalar.

18 Parlak beyaz yele ve parlak kuyruklu al donlu.

19 Kara renk yele ve kuyruklu kızıl-al donlu.

20 “Ker” kelimesinin anlamı her iki dilde de örtüşmektedir, N.A. Yaimova tarafından verilen bilgiye göre: “ker at – kestane rengine, koyu doru”, (bk. N.A. Yaimova, *age...*, 226), teyit edilmesi gereklidir.

21 Kızıl, bacaklar ve kasıklar sarımtırak.

22 Kara renk kuyruk ve yeleli parlak kızıl.

23 Altay dilinde “pegiy (benekli)” terimi tonlarda herhangi bir farklılık olmaksızın “ala” kelimesine yakın bir anlamda verilmiştir (bk.: *Oyrotsko-Russkiy Slovar*, 16, 119).

Destanlarda çizilen tablo, gerçekten de tabloda gösterilenden daha karışıktır (Funk, 1993: 266-267). Örneğin, benekli atlar şu karakteristiğe sahiptir: Teleüt destanında “ülgen pergen ülbüs çookır” (Tanrı Ülgen tarafından verilmiş Ülbüs,²⁴ benekli at), “payana bergen bay çookır” (ruh Payana tarafından verilmiş kutsanmış, benekli at) veya Şor destanında “Ülgen pergen şokır at” (Tanrı Ülgen tarafından verilmiş benekli at).

Eğer biz böyle tek cins renkle alakalı mesele üzerinde durursak örneğin “ay kor’at” (ay kestane) gibi, o zaman epitetler tahmin edilmedik şekilde olabilir. “Altın Ergek” destanında (S. S. Torbakov varyantı) bahadır Ay Kara Kan “altın çallığ altın tüktüg ay kar’at’a (altın tüylü, altın yeleli ak kestane at) binmektedir. “Siyah kuyruk ve yeleli parlak doru at” tanımı kendi içinde zaten atın yelesinin siyah olduğunu barındırmasına rağmen destanda “kara çallığ kara kul’at” (siyah yeleli ve kuyruklu parlak at) gibi pekiştirme (tekrar) ifadelerle karşılaşılmaktadır.²⁵

Bazen de ilaveten atın ayaklarının rengi zikredilmektedir: “ak pilektig ak şamdarat”²⁷ (ak bilekli ak yeleli ve kuyruklu at); bazen ağız-burun rengi verilir: “ak aastığ ak kaltar at”²⁶ (ak ağızlı parlak yanık sarı at) gibi.

“Ak koy at” (parlak kuyruk ve yeleli sarı) at rengi adlandırması pek alışılmış tabir gibi görünmemektedir. Bu ifade çağdaş Şor destancısı V. Y. Tannageşev’in destanlarında sıkça görülmektedir. Destancının söylediğine göre genelde bu ata “Ak-Kan” veya “Altın-Kan” binmektedir, “ak koy at” daima onların atıdır; destan icracısının fikrine göre bu adlandırma “koyun beyazı” veya “ak-koyun” olarak çevrilmelidir.²⁷

Destan metinlerinin analizinin gösterdiği üzere eski Türkçe “oy” terimiyle bağlantılı Sayan-Altay’da yığınla problem oluşmuştur. Ancak “oy” teriminin unutulması (veya ihmal edilmesi) ya da parlak yele ve kuyruklu sarımtırak rengin “koy” (koyun) rengine dönüşmüş olması elbette ki, çağdaş dönem dönüşümünün neticesi değildir. Daha 1865 yılında V. V. Radlov, Şorların ataları hakkında “...Tatarlar bana ak oy at olduğunu söyleyemediler ve “*andyg nybak aidyp tschadyp*” (masal böyle anlatır), “*no kischei biler*” (belki biri bilir) (Radlov 1865: 232) kaydedilir” diye yazmıştır. “Koy” terimine at rengini karşılayan bir terim olarak A.V.Adrianov’un kayıtlarında rastlanmaktadır (1881, Mras nehrinin en yüksek yerlerinde tayga bölgesi). *Altın Kan* destanında bu renkte bir ata Altın Koka’nın oğlu Altın Ulbek, *Altın Tona* destanında Altın Tona ve Kan Tona kardeşler binmektedirler (Potanin, 1883: 560, 579). S.S.Torbokov’un *Altın-Kuş* destanında

24 Ülbüs: Orijinalinde, bu terim “ölbes” – “ölümsüz” türetilmiş olması mümkün mü?

25 *Altın Ergek* destanının S. S. Torbokov versiyonu. Bu ata olumsuz kişilik olan Kara-Kartığa biner.

26 Aynı metin; bu ata bahadır Ala-Kartığa biner.

27 23 Temmuz 2002 yılında V. Y. Tannageşev ile görüşmede şifahi olarak verilen bilgi. At renginin böyle adlandırılmasına, örneğin *Çabis Çapan* destanında rastlanmaktadır (yazarın arşivi).

nında görülen “Sütten arıg ak oy at” bizzat destancı tarafından “sütten beyaz koyu benekli at” şeklinde çevrilmiştir, burada “oy” terimi orijinalinden fevkalade uzak bir anlamdadır.

Bu terim, “ak uy at” şeklinde (harfîyen - beyaz inek-at) şeklinde Altay bozkırında ya Teleüt ya da Şor kayçı Kamzıçakov’dan K. İ. Maksimov tarafından yapılan kayıtlarda tespit edilmiştir. “Altın tuktü ak uy at”, “Altın tuktü ak uy attu Altın Ergek”in bahadırı Altın-Ergek” ile destanının ana kişilikleridir (Sadalova, 1995: 20-41). Bu terim klasik varyantta ve Çelkanlarda “ak oy at” şeklinde, hatta o, “agoy” (parlak kızıl) veya “altın agoy” (parlak-altın) renk olarak çevrilmektedir (Kandarakova, 1988: 15, 24). Hakas (Türkçesi) dilinde, V.Ya.Butanayev tarafından “oy” terimi kula donlu anlamıyla ve kula renginin çeşitleri verilerek açıklanmıştır: “hara oy, ah oy, kök oy, hızıl oy” (Butanayev, 1991: 91). Şimdi Hakas (Türkçesi) dilinde “kula (donlu)” at renginin bu kelimeyle karşılanmasının sebebini açıklamak oldukça zordur: “parlak yele ve kuyruklu sarımtırak” ile “kula” (gövdesi sarı veya kirli sarı renkte, yele, kuyruk ve bacağının alt kısmındaki kıllar koyu) atlar arasındaki fark, kesinlikle çok büyük değildir ve esas nüans sadece yele ve kuyruk renkleridir; ikincisinde kuyruk ve yele nispeten koyudur. Ancak itiraf etmeliyim ki G.Döerfer tarafından farklı Türk dillerinde tespit edilmiş olan çok sayıdaki özel terimleri açığa çıkarmayı başaramadım. Tarafımdan seçilen terimlerin sayısı 35 tane bile olmamıştır: 20 tane Şor destanında, 23 tane Teleüt destanlarından; destanlardan alınan bilgiler dâhil. Ancak renk nüanslarını karşılayan terim sayısı çoktur (renk, bilindiği üzere sadece renk tonuyla değil, ayrıca rengin doymuşluğu, parlaklığı ve yoğunluğuyla belirleyici vasfa sahip olmaktadır), tip rengini karşılamak için olan genel terimlerden verilen “ak” (parlak), “süt” (süt gibi beyaz), “kara” (koyu, kara); “kan” (kan kızılı) vd., ve bu terimlerin sayısı 60’a kadar artabilmektedir.

Açıkça görülmektedir ki tayga Şorlarının destanında fiilen kullanılan özel terimlerin sayısı, önemli bir bölümü step hayvan yetiştiricisi-göçebelerin torunları Baçat Teleütlerinin bildikleri terimlerin sayısı kadardır. Bu terminoloji elbette ki hepsine uygun düşmemektedir, terimlerin kullanılmasında ve nitelenmesinde farklılıklar vardır; Teleütlerce kullanılan kelimelere Şor destanında rastlanmaktadır ya da tam tersi.

Tatbiki olarak bütün terimler, yedi terim istisna [Teleütçe ve Şorca: ker, kul(a) ve tora (bu arada, sonuncusu diğer Türk dillerindeki *torug*’a dayanıyor olabilir], Teleütçe “ala şakka” ve “ölö”, Şorca – “poz(ı)r” ve “kor” son bin beş yüz yıldır Türk dünyasında bilinmektedir (onlar kadim Türklerin dillerinde teşekkül etmişlerdir) veya Moğol dilinde de benzerleri vardır.

Derlenmiş materyaller gayet iyi şekilde Şorların destanlarındaki at üretimiyle ilgili terminolojinin (atların renkleriyle sınırlanmamaktadır) umumi ortak Türkçe terminoloji olduğunu göstermektedir, hem de bunlar kadim Türkçe devrine uzanmaktadır. Destan metinlerine girmiş olan terimler, bu türün kaidelerine göre yaşamaya başlamıştır, zamanla da onların anlamlarında değişimler meydana gelmiştir (buradan yineleme örnekleri oluşmuştur), yine o terimlerden bazılarının manaları ise tamamen unutulmuştur. Buna ilk olarak XIX. yüzyılın ortalarında V. V. Radlov dikkat çekmiştir.

Şu nokta aşikârdır ki Şor destanında muhafaza olmuş, at yetiştiriciliği ve hayvancılık ile ilgili son derece gelişmiş terminolojiyi analiz etme çalışmasında şu nokta göz önüne alınmalıdır: Destanlarda muhafaza olmuş sosyal yaşam ve kültürel alandaki pek çok suretler, destana ait çatışmalar, bizzat destanların dili, onların kayda geçirildikleri zamandan en az bin yıl daha eskidir. Şor kahramanlık destanı ile ilgili olarak, bu bölgenin dağlarında - taygalarında kaderin iradesine uyan halkın anlatı metinlerinde leksik de dâhil olmak üzere kültürün bazı arkaik çizgilerinin de korunmuş olduğunu söylemek gerekir.

Böylesine genel olan bu açıklama sadece Şor destanı için değil, bence aynı şekilde tayga Çelkanları ve XVII. ve XX. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde onların sosyo-ekonomik gelişme seviyesi ve kültürel görünüm olarak yakın olan Sayan-Altay bölgesinin diğer etnik grupları için de geçerlidir. Bununla beraber, yapılabilecek bütün aydınlatma çabaları bu görüngü (fenomen) ile bağlantılı pek çok meseleyi henüz ortadan kaldıramayacaktır. Kahramanlık destanı ile ilgili tayga avcıları, balıkçıları ve yabancı meyve toplayıcıları bu eski destanları muhafaza etmişler, o kadar ki, çok yakın zamana kadar şimdilerde arkaik ve unutulmuş kabul edilen bütün kelime hazinesi sadece destancı ve onun dinleyicileri için fiili olarak tam anlamıyla kalmış olması bana o kadar da şaşırtıcı gelmemektedir.

Kaynakça:

- Baskakov, N. A. – Toşakova, T. M. (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar*. Moskova: Gosudarstvennoe İzdatelstvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey.
- Butanayev, V. Ya. (1999). *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiçeskiy Slovar*. Abakan.
- Çudoyakov, A. İ. (1995). *Etüdi Şorsko Eposa*. Kemerovo.
- Çudoyakov, A. İ. (1998). *Şorskiye Geroiçeskiye Skazaniya*. Moskova-Novosibirsk, Nauka.
- Döerfer, G. (1995). “Türkische Farbbezeichnungen und Pferdezucht.” // *Central Asiatic Journal*, Vol. 39.
- Funk, D. A. (1993). *Bačatskie Teleuti v XVIII – Pervoy Çetverti XX Veka: İstoriko-Etnografiçeskoe İssledovaniye* // Materialı k Ser. “Narodi i Kulturi”, vıp. XVII. Teleuti, kn. 2. Moskova.

- Funk D. A. (1999). *Zametki Na Polyah Şorsko-Ruskogo Slovarya* // Narodı Rossiyskogo Severa i Sibiri. (Sibirskiy Etnografiçeskiy Sbornik), vıp. 9, Moskova.
- Kandarakova, Y. P. (1988). *Altayskiy Folklor*. Gorno-Altaysk.
- Kimeyev, V. M. (1989). *Şortsi. Kto Oni?*. Kemerovo: Etnografiçeskiye Oçerki.
- Kurpeşko-Tannagaşeva N. N. - Aponkin F. Ya. (1993) *Şor-Kazak Pazok Kazak-Şor Ürgedit Söstük: Şorsko-Ruskiy i Russko-Şorskiy Slovar*. Kemerovo.
- Potanin, G. N. (1883). *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii*. vıp.IV. Sankt-Peterburg.
- Radlov, V. V. (1865). *Reise durch den Altainach dem Telezker Seeund dem Fluß Abakan* // Archivfürwissenschaftliche Kunde von Russlands. Leipzig.
- Sadalova, T. M. (1995). *Altay Folklor*. Gorno-Altaysk.
- Şerbak, A. M. (1961). *Nazvaniya Domaşnih i Dikih Jivotnih v Tyurkskih Yazıkah* // İstoriçeskkoe Razvitiye Leksiki Tyurkskih Yazıkov, Moskova, 82-172.
- Tsirtautas, I. L. (1961). *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten*. Wiesbaden.
- Tsirtautas, I. L. (1965). "Die Lieblingspferdefarben der Türken" // *Central Asiatic Journal*, Vol. 10, Wiesbaden. 157-160.
- Verbitskiy V. (1884). *Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurkskogo Yazıka*. Kazan.
- Yaimova N. A. (2002). *Naimenovaniya Loşadi v Altayskom Yazıke*// Teoretiçeskie Voprosı Altayskoy Grammatiki. Gorno-Altaysk. 225-229.
- Yesipova, A. V. - Arbaçakova, L. N. (2001). *Ustravşaya Leksika v Şorskih Geroiçeskih Skazaniyah*, Abakan.

Extended Summary

The native people of Siberia who are the majority of Turkish nobles, earn their livelihoods by taking advantage of the resources that the nature enable them in which they lived. The vast forests, rivers and lakes provided plenty of hunting animals, edible forest fruits, plants, and similar products that grow spontaneously to the inhabitants of the region. While the natural conditions directly affect the livelihood of the people, they also affect the social life, oral tradition, world views and folklore of the community. In these conditions, especially wild animal hunting, fishery, harvesting plants and fruit has developed which is defined as “parasite culture” or “hunting-gathering” culture. The people of the region have continued their lives in this way until modern times. This hunting-gathering culture has also shaped the social and cultural life, world view and daily life of the local people. Wild and domesticated animals were the most important for the people in this cultural generation. In particular, this value is observed in oral narratives.

In this research, the author analyzes the importance of the color of the coats of the horses, especially ones through which Shors and Teleuts and Turkish Noble peoples of Siberia achieved economic benefits; and more specifically, the heroic epics of their oral culture. Although the population of the Turkic Nobles that are mentioned before is very few compared to other people, their heroic sagas are extraordinarily high and lively. The point that stunned researchers is that how Taiga hunters, fisherman and wild berry gatherers, “countless many who have livestock and with the people to obey them, with the fighters who live in palaces of gold steppe” which was forming the many ethnic groups of Sayan-Altay Turks until the beginning of the XX. century have such wonderful heroic saga and how these epics are created. In this context, the breed and age of the horses that the heroes ride in the sagas and the color characteristics of their coats are considered as clear evidence of importance and speciality of this animal in the culture of the Sayan-Altay people.

Color terminology in the cultures of the Turkic-Mongolian world has been repeatedly analyzed by both linguists and ethnographer-Turkologists. In their studies, linguists examined their knowledge in ethnographic and linguistic materials about color terminology in the languages of Turkic people. In this work, the author tries to draw attention specifically on the role of horse in culture and the specific meaning of its coat colors, and makes use of his own field studies as well as scientific sources in the field. From his interviews with the epicenters of the Turks of Shor and Teleut, he clarifies many points by evaluating which hero can ride on which color and the meaning of that color.

The horse is very important in the heroic epics of Shors and Teleuts, because it is the entity that can influence the course of events in the epic after the “basharamandan”. The hero’s horse completes the hero himself and ensures that the hero is victorious. Both in real life and in heroic epics, the different meanings of the different parts of the body, such as the colour, mane, tail and feet of the horse and their importance are explained. The author provides ethnographic and linguistic information not only about the colors of horses, but also about the breeds

and breed characteristics of horses, their walks and runs, and their harnesses. In particular, shorts and Teleuts, and in general in the Turkish world, the value and importance of the horse is clearly seen both in daily life and in the creation of folklore. In this context, a wide terminology has been formed about the color properties of the horse. The author has used many terms and as a result of scientific studies, he concluded that some terms differ between different communities.

In the conclusion section, based on the compiled scientific materials about the colors, harnesses, runs, etc. related to the horse in the Shors and Teleuts, the author shows that such terminology is the common terminology of Turkish in general, dating back to the ancient Turkish era. The terms entered into the epic texts of Shors and Teleuts began to live according to the epic rules, and over time some changes occurred in their uses and meanings according to the epic or the people of the region, and even some of the meanings of the terms are completely forgotten. Ask especially terminology related to horse breeding and animal husbandry, which is preserved in the saga of analysis in this research, the author highly advanced, epics, housing, social life and cultural conflicts of the epic by many in the field, personally the language of the epic, from the time they were recording their IT is noteworthy that at least a thousand years old.

The scientific results of this study are generally stated to be valid for other close ethnic groups of Sayan-Altay region, which has a level of socio-economic development and cultural similarity in recent periods of history. It is also thought that the studies which can be done in this context will clarify many points related to this issue that are not fully understood yet. What is important in that point might be with heroic epic of Taiga hunters, fishermen and berry pickers wild and forgotten many of the words which are considered archaic nowadays this ancient epics and just destanci and that could be maintained by his audience. While this research is emphasizing some points, it also introduces new problems to the researchers.